

ПРОБЛЕМИ ТА СУДЖЕННЯ

УДК 347.195

М. Василенко,

доктор юридичних і фізико-математичних наук, професор,
професор кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства
Національного університету «Одеська юридична академія»

СПОРТИВНЕ ПРАВО: ПОКАЗНИКИ ЙОГО ФОРМУВАННЯ (МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ТА УЧБОВИЙ АСПЕКТИ)

За минуле десятиріччя у зв'язку зі стрімким розвитком спортивного шоу-бізнесу відбувся процес формування міжнародного спортивного права. Такі зміни викликали необхідність створення навчальних курсів та інститутів, в яких викладається спортивне право [1]. У свою чергу, це певним чином вплинуло на становлення спортивного права як комплексної галузі права як в провідних країнах світу з різними правовими системами, так і в Україні, на що звертав увагу автор цієї статті у попередній науковій праці [2]. У пострадянських країнах також відбувається цей процес, але з різними швидкостями (див. [2]). Існування такого процесу зумовлює певну розбіжність у розвитку спортивного права в країнах, що є визнаними світовими лідерами, та цими країнами. При цьому в Україні, як і в ряді інших країн, спортивне право як галузь законодавства фактично знаходиться ще на початковій стадії свого формування, це обумовлено тим, що сучасні підходи до управління спортом, організації спортивної інфраструктури в Україні стали сприйматися з певним запізненням, а комерціалізація спорту відбулася в українському спорті тільки за часи незалежності, тобто також з певним запізненням. Однак не можна не відзначити, що ще у 2005 р. російський автор С.В. Алексєєв опублікував підручник [3], де йдеться про нову

галузь російського права, що знаходиться на стадії становлення, предмет якої охоплює трудові, підприємницькі, фінансові, муніципальні суспільні відносини, які складаються у процесі фізкультурно-спортивної діяльності. Автор праці визначає, що спортивне право представляє собою спеціалізовану комплексну галузь права, що характеризується як система взаємопов'язаних правових і корпоративних норм, якими закріплюються основні принципи, форми і порядок фізкультурно-спортивної діяльності [3, с. 133, 155].

У разі існування спортивного права як галузі правової науки, що вже не викликає у фахівців суттєвих заперечень, має місце існування вивчення цього предмету на міжнародному рівні.

Метою статті є дослідження та аналіз становлення спортивного права як учбової дисципліни та визначення можливості реалізації викладання його в університетах.

Перед тим, як перейти до обговорення спортивного права в системі освіти, зробимо деякі зауваження щодо теоретичної сторони викладання курсів з спортивного права. На основі раніше проведеного автором дослідження [2] (М.В.) було звернуто увагу на те, що із загальної теорії права комплексну галузь права відносять до вторинного права. Через це спортивне право характеризується наступними озна-

ками: комплексністю метода правового регулювання, тобто метод поєднує ознаки різних методів, використовуваних основними галузями права; відсутністю єдності суспільних відносин, що регулюються; спостерігається дуалізм структури права, за якого норми комплексної галузі належать одночасно й іншим галузям права. Отже, це свідчить на користь того, що спортивне право є комплексною галуззю права: в ньому вхідні норми не зв'язані єдиним методом і механізмом регулювання, вони можуть бути розподілені по основних (базових) галузях права (трудове, цивільне, адміністративне, міжнародне тощо). Таким чином, іншими утвореннями комплексного характеру в системі українського права стають такі галузі права, як транспортне, банківське, інформаційне право тощо. Близької точки зору додержуються і деякі всесвітньо відомі юристи з спортивного права (див. [1, 3]), і з такими твердженнями важко не погодитися. Саме на такі положення акцентує увагу й автор [2] (М.В.), що, в свою чергу, дає можливість не вважати спортивне право тільки підгалуззю якогось одного права, як вважають деякі автори (див., наприклад [4]). Влучно зауважити, що аналогією спортивного права фактично може бути морське право. Більше того, з перелічених вище характеристик комплексного права виходить, що наявність комплексності припускає об'єднання у складі права норм як міжнародного, так і внутрішньодержавного характеру, на що вказувалося автором (М.В.) раніше (див. [2]). Отже, висока соціальна значущість спорту та його висока капіталізація зобов'язує створити для цієї сфери діяльності відповідні правові основи та забезпечити його учбово-науковою базою. При цьому спортивне право регулює різні правовідносини за участю суб'єктів спортивної діяльності: спортсменів, клубів, тих, хто займається організацією змагань, продажем трансляцій змагань, постачанням спортивного устаткування, продажем сувенірної продукції тощо.

Всі відносини між цими суб'єктами можна віднести до спортивних, що регулюються різними галузями права в широкому сенсі слова і обумовлюють міждисциплінарний характер наукових досліджень і учбової дисципліни, внаслідок чого навчальний та науково-дослідний процеси досягають цілей, до яких вони прагнуть. Таким чином, про спортивне право можна говорити як про галузь законодавства. Специфіка спортивного права багато в чому полягає в тому, що у всьому світі відносини, пов'язані зі спортом, регулюються нормами так званого «м'якого права». До них відносять статuti, регламенти і правила федерацій, спортивних асоціацій та інших організацій суто корпоративної властивості. Ці норми регулюють відносини суб'єктів спортивного права деколи ефективніше, ніж норми, що витікають від держави у вигляді законів і підзаконних актів. Однак не викликає сумнівів і те, що до джерел спортивного права першочергово слід відносити такі джерела права, як внутрішнє законодавство конкретних країн та міжнародні договори, а також рішення міжнародних судів, судові прецеденти. Крім того, в спорті як джерело права визнаються міжнародні звичаї, оскільки відносини між суб'єктами міжнародного спортивного права є надто різноманітні і неможливо їх всіх регулювати за допомогою правових норм, тому між учасниками міжнародних спортивних відносин застосовуються саме вони. Наявність міжнародних угод та звичаїв є особливістю джерел права в цій галузі, що небезпідставно дозволяє говорити про дуалізм джерел міжнародного спортивного права. Джерелом спортивного права виступають також акти національних і міжнародних спортивних організацій. Так, найбільша частина джерел міжнародного спортивного права міститься не в нормативних актах конкретних країн або в міжнародних договорах, а в міжнародних угодах між спеціалізованими установами, більшість з яких є незалежними організаціями або об'єднан-

нями громадян. Наприклад, основні принципи, норми і правила функціонування олімпійського руху, діяльності Міжнародного олімпійського комітету, міжнародних федерацій з видів спорту, національних олімпійських комітетів, організації і проведення Олімпійських ігор сконцентровані в Олімпійській хартії Міжнародного олімпійського комітету (МОК), яка є кодексом цієї організації і документом для реалізації олімпійського руху. До нормативних актів міжнародних спортивних організацій відносяться також статuti та інші нормативні документи, що встановлюють юридичний статус і регламентують діяльність МОК, міжнародних федерацій з видів спорту та багатьох інших міжнародних спортивних організацій. Фактично міжнародні спортивні організації слід віднести до неурядових міжнародних організацій зі спеціальним юридичним статусом. Отже, правове буття в сучасних умовах, в т.ч. правове забезпечення спортивної діяльності, стало багаторівневим, включивши в себе національне, регіональне і міжнародне право, доповнивши останні універсальним транснаціональним правом. Функціонування інституційних і нормативних механізмів, що носять національний і наднаціональний характер, не може відбуватися без відповідної правової регламентації та правового супроводження в рамках конкретної галузевої спеціалізації.

З урахуванням сукупності і складності наведеного вище, виникає питання про значення спортивного права як науки і учбової дисципліни у сучасному суспільстві та обумовленої цим необхідності викладання його в університетах. Не викликає сумнівів те, що в завдання правової науки і юридичної освіти входить також дослідження глобальних закономірностей та тенденцій розвитку права, що змушує правову науку спиратися на теоретичні розробки, об'єктом яких також є й спортивне право. Завдання сучасної юридичної науки полягає у формуванні сучасних правових навичок юридичної діяльно-

сті, що враховує вміння працювати в умовах сучасного суспільства.

Вивчення спортивного права в рамках учбової дисципліни стає важливою умовою розвитку юридичної освіти, а викладання спортивного права як учбової дисципліни виробляє у студентів навички для вміння зосереджуватися і конкретизувати, що так необхідно як для розвитку правової науки, так і для здійснення правової практики. Крім того, спортивне право як учбова дисципліна дозволяє студентам розширити свій кругозір, оцінити свої фізичні якості та розширити ерудицію, піднімаючи рівень своєї правової свідомості, спортивної та правової культури. Розвиток науки створює її нові галузі й вимагає застосування нового рівня методологічних підходів і принципів, обумовленого складним характером систематизації знань про оточуючу реальність, що служить її об'єктом. Фактично методологія розуміється як вчення про способи організації та побудови теоретичної і практичної діяльності людини. Важливість методологічних основ правових досліджень не викликає сумнівів. В певній мірі це стосується й спортивного права. А.В. Сурілов із цього приводу відзначав, що в юридичному пізнанні методологія необхідна, оскільки вона забезпечує вдосконалення, а отже, і плідність методів цього пізнання. «Ніщо не може бути вдосконалено без його пізнавального освоєння, якість якого визначається, перш за все, тим, на якій методологічній основі воно вдосконалюється» [5, с. 49–50]. Так, доречними стає зауваження Х.Н. Бехруза щодо використання методології в сучасній юридичній науці про те, що діалектика і динаміка взаємопроникнення різних елементів певних правових масивів формує сучасний напрям досліджень також й в міжнародному праві, а різноманіття культур та їх індивідуальна самотність обумовлюють формування нових вимог до функціонального значення правової системи [6, с. 55]. У значній мірі це відноситься і до галузей права міжнародного і наднаціонального права.

Реальність існування спортивного права, а також наявність таких сучасних реалій, як удосконалення видів спорту, покращення результатів, жорстка конкуренція з використанням різних допінгів та інші завдання диктують необхідність розвитку професійної юридичної спортивної освіти. Вважаємо, що в цьому сенсі обґрунтованим було б звернутися до вже існуючого європейського досвіду підготовки в галузі спортивного права у вищих учбових закладах європейських країн. Доречним і класичним стає досвід діяльності швейцарського Міжнародного центру спортивної освіти (Centre international detude du sport (CIES)) в м. Невшатель.

Міжнародний центр спортивної освіти був створений в 1995 році Міжнародною федерацією футбольних асоціацій (ФИФА, FIFA), Університетом Невшателя (кантон Невшатель, Швейцарія) спільно з містом і кантоном Невшатель. Центр створювався відповідно до швейцарського законодавства. У основу його наукової діяльності був покладений міждисциплінарний підхід дослідницького і освітнього процесів у галузі спорту за правовим, економічним і соціологічним напрямками. Фактично CIES представляє собою освітній центр, в якому наукові дослідження відповідають практичному управлінню, на підставі чого базуються дослідницькі рішення, які можуть бути адаптовані до місцевих потреб і вимог. В ньому розробляються дослідницькі та освітні проекти, використовуючи міжнародну мережу університетів і експертів. Міждисциплінарний підхід дозволяє реалізовувати конкретні дослідницькі рішення, адаптовані до потреб спортивних організацій. Персонал CIES складається з адміністративних і наукових співробітників, що спеціалізуються в різних галузях знань (право, управління, соціологія). Для створення учбової бази у жовтні 2002 року була підписана угода між Університетом Невшателя і CIES, до якої в червні 2009 року підписана додаткова угода. Вказані документи направлені на зміцнення і уточнення кон-

тактив і форм взаємодії між Університетом Невшателя і CIES. Відповідно до угоди, Університет Невшателя реалізує за наявності фінансового забезпечення зі сторони CIES підготовку і навчання в обсязі двох годин щонеділі за освітніми програмами спортивного права. Університет випускає магістрів права зі спеціалізацією «спортивне право». Магістерська програма зі спортивного права існує з 2005 року і пропонується виключно французькою мовою. За програмою готують фахівців-юристів, які спроможні вирішувати специфічні проблеми спорту. Фінансування навчання повністю фінансується CIES завдяки гранту FIFA. Однак реєстрація студентів проводиться відкрито виключно в реєстраційному офісі Університету Невшателя [7].

Слід відзначити, що Міжнародний центр спортивної освіти в Швейцарії задля реалізації своїх цілей створив широкий круг партнерів. Зокрема, такими партнерами з 2010 року стали Університет короля Хуана Карлоса (URJC) та Іспанська федерація футболу (Real Federacion Espanola de Futbol (RFEF)), у взаємодії з якими була офіційно запущена перша освітня програма FIFA/CIES з спортивного менеджменту. Сьогодні в університеті існує унікальна магістерська програма з підготовки міжнародних магістрів у галузі управління, права та гуманітарних наук (майстер ФИФА). Вона організована Міжнародним центром спортивних досліджень (CIES) у партнерстві з трьома університетами – Університетом Де Монфорта в Лестере (Англія), Школою управління SDA Босконні в Мілані (Італія) і Університетом Невшатель (Швейцарія). Програма була створена з метою сприяння управлінню освітою у спортивному світі. Вона спрямована на отримання вищої освіти, і за нею готують різносторонніх менеджерів-юристів, які можуть справитися зі світом спорту, що стає все більш складнішим.

Три відомі університети в Англії, Італії та Швейцарії, які входять до числа найбільш спортивно орієнтованих

країн Європи, зібралися разом, щоб забезпечити програму на один рік, яка поєднує в собі першокласне академічне навчання і практичні тематичні дослідження, доповнені запрошеними лекторами і виїзними візитами. Курс фокусується на трьох ключових і взаємозв'язаних аспектах спортивних гуманітарних наук, управління і права. Після успішного завершення програми студенти одержують сумісний диплом трьох університетів [8]. Однак слід докладніше зупинитися на обговоренні саме програми для здобуття ступеню (кваліфікації) «магістр спортивного права». З матеріалів Університету Невшателль відомо, що учбові плани та конкретні дисципліни з спортивного права протягом останніх років були складені наступним чином [8]. Учбовий план освітнього курсу за програмою «магістр спортивного права» припускає загальний, факультативний і тематичний курси. Всього за період навчання (три роки) студентом повинно бути освоєно 90 кредитних одиниць, що включають 56 кредитних одиниць факультативних курсів, 16 кредитних одиниць тематичних семінарів і 18 кредитних одиниць індивідуальної роботи магістра. Студент має право вибирати факультативні курси поодиночі або по двом напрямам (всього 56 кредитних одиниць) зі списку курсів по професійній спеціалізації – судове і підприємницьке право, публічне право і біотехнології; спортивне право, міжнародне і європейське право, трудове право, корпоративне право та інновації. Студент повинен використовувати по одному з перерахованих вище напрямів правового регулювання 32 кредитних одиниць в рамках ознайомлювальних учбових курсів, які є обов'язковими. Він має взяти участь в 4 модулях (4 кредитних одиниць) тематичного семінару з вибраної спеціалізації на третьому семестрі навчання. Ці семінари проводяться з метою поглиблення знань та розширення підготовки в питаннях вирішення спеціалізованих задач, розгляду проблемних нюансів під час вивчення

практичних справ залежно від вибраної спеціалізації і в галузі законотворчої діяльності, придбання навиків ведення переговорів, а також з метою розвитку критичного мислення і навичок аналізу й синтезу, здійснення спільної діяльності з професіональних питань. Студент має підготувати письмову кваліфікаційну роботу – магістерську роботу, на яку відводиться 18 кредитних одиниць (вимоги за об'ємом роботи: приблизно 70 сторінок з проблемного питання вибраної спеціалізації) [9].

Обов'язкові курси (24 кредитних одиниць) з спеціалізації «спортивне право» включають в себе: міжнародний арбітраж (4 кредитних одиниць); правові особливості асоціацій та інших юридичних форм організації (8 кредитних одиниць); допінг і спорт; право на здоров'я (4 кредитних одиниць); фінансове право і спорт (4 кредитних одиниць); регулювання міжнародної і національної (швейцарської) спортивної діяльності (4 модулі); особистий статус спортсмена (4 кредитних одиниць) [9, с. 13].

Спеціальні курси за вибором (8 кредитних одиниць) зі спеціалізації «спортивне право» мають бути наступні: правове регулювання охорони здоров'я, допінг і спорт (4 кредитних одиниць); економічне законодавство і спорт (4 кредитних одиниць); правові проблеми, пов'язані з організацією великих або міжнародних спортивних заходів (4 кредитних одиниць); спорт і суспільство (кількість годинника визначає факультет гуманітарних наук).

Серед тематичних семінарів (16 кредитних одиниць) із спортивного права пропонуються наступні модулі: нові напрями у сфері боротьби з вживанням допінгу (в рамках спеціалізації «спортивне право») (4 кредитних одиниць); три інші модулі (12 кредитних одиниць) вибираються з представлених 10 модулів, що залишилися, або замінюються модулями по предметах загального курсу. Розглянемо зміст і цілі деяких курсів, що вивчаються студентами під час отримання юридичної освіти по спеціалізації «спортивне право».

«Міжнародний арбітраж». В завданні курсу входить придбання базових знань в області спортивного арбітражу. Студентам необхідно навчитися усвідомлено і продумано вибирати необхідний спосіб врегулювання суперечок, виявляти проблеми і знаходити шляхи їх рішення. З практичної точки зору курс призначений для розв'язання суперечок в арбітражних судах, використовуючи національне законодавство і норми міжнародного права. Студенти повинні вивчити процес і зміст арбітражних суперечок, придбати знання специфічних характеристик і складу арбітражного суду, відмінностей арбітражного суду від інших судів і від їх судочинства [9, с. 28–29]. Особлива увага під час вивчення курсу приділяється питанням розгляду суперечок в області спортивного права, зокрема, з використанням арбітражу он-лайн (схожа система під назвою «електронне правосуддя» активно буде впроваджена в майбутньому в Україні).

«Правові особливості асоціацій та інших юридичних форм організації». Курс направлений на засвоєння знань про функціонування асоціацій, зокрема, про роль і компетенцію кожного їх структурного підрозділу; на формування умінь застосовувати одержані знання з практики, зокрема, під час складання проекту стандартного статуту асоціації обґрунтовано вибирати максимально відповідну форму організації, а також знань про її структурні підрозділи і закономірності розподілу компетенцій під конкретні цілі й завдання; формування умінь оцінювати й аналізувати структурні недоліки існуючих організацій, а також знайти варіанти правового захисту їх інтересів. У кожному випадку студент зобов'язаний уміти обґрунтовано захистити свою точку зору. Курс розглядає найбільш поширену форму корпорації приватного права – асоціацію, а також інші правові форми спортивних організацій, зокрема клубів і ліг, що реєструються на міжнародному і національному рівнях. Крім того, увага приділяється таким формам корпора-

тивних утворень, як фонд, товариство з обмеженою відповідальністю і кооператив [9, с. 35].

«Фінансове право і спорт». Метою даного курсу є забезпечення знання і розуміння економічних чинників, що сприяють формуванню індустрії, маркетингових стратегій у спорті, а також питань правового регулювання всіх фінансових питань і економічних процесів у сфері спорту. В рамках курсу розглядаються різні джерела фінансування спорту – державні, суспільні, комерційні (наприклад, лотереї, контракти, поступка права віщання, спонсорство, продаж квитків і багато що інше). Особлива увага в курсі приділяється предмету «порівняльне правознавство». Розглядаються такі питання, як свобода пересування учасників спортивних правовідносин, зокрема спортсменів, спортивних послуг; антимонопольне законодавство в різних державах і можливість міжнародної співпраці; проблеми трансляції спортивних заходів через засоби масової інформації та інші не менш важливі запити, що відносяться до економічних національних і міжнародних інтересів [9, с. 42–43].

«Регулювання міжнародної і національної спортивної діяльності». Вивчивши даний курс, студенти повинні розбиратися в питаннях міжнародного порядку організації спортивних заходів, структури самих спортивних організацій, особливостей швейцарських спортивних організацій, специфіки правового регулювання спорту на міжнародному і національному рівнях. В рамках курсу розглядається специфіка правового забезпечення спортивної індустрії, а також численні проблеми, пов'язані з можливими формами взаємодії організацій і держав під час проведення міжнародних спортивних заходів. Особливістю даного курсу є розгляд значення і впливу історико-культурного контексту на розвиток і організацію спортивного регулювання [9, с. 56–57].

«Правові проблеми, пов'язані з організацією крупних національних, а також міжнародних спортивних

заходів». Завдання даного курсу: отримання студентами знань про класифікації міжнародних заходів, особливості їх структури і проведення; придбання умінь виявляти позитивні й негативні аспекти правового регулювання різних заходів, аналізувати ризики по кожному типу заходів і виробляти рекомендації по можливих правових рішеннях і виході з кризових ситуацій (наприклад, форс-мажор, технічні аварії, терористичні погрози та ін.). Даний курс перетинається з вивченням цілого ряду галузей як національного, так і міжнародного права (цивільне, адміністративне, трудове, фінансове право тощо). Розглядаються такі заходи, як Олімпійські ігри, міжнародні змагання по футболу і т.п. заходи, організовані на міжнародному рівні [9, с. 57].

«Особистий статус спортсмена». Метою даного курсу є придбання знань і умінь по захисту інтересів спортсмена як в рамках членства в спортивній організації, так і під час участі у змаганнях різного рівня. У рамках курсу розглядаються питання правового статусу спортсмена, зокрема питання громадянства, особливості правового регулювання його взаємин з іншими учасниками міжнародних змагань, питання відповідальності (наприклад, внаслідок травм). Приділяється увага особливостям швейцарського законодавства, міжнародному правовому регулюванню, акцентується увага на розгляді справ в спортивному арбітражі [9, с. 62–63].

«Право на здоров'я. Допінг і спорт». Курс направлений на засвоєння знань про проблеми, пов'язані із вживанням допінгу, про можливі правові наслідки такого вживання, особливо в рамках проведення спортивних заходів, а також на придбання навиків консультування по юридичних особливостях допінгового контролю. В рамках курсу розглядаються: актуальні проблеми правового регулювання боротьби спортивних федерацій з вживанням допінгу (основні етапи процедури проведення контролю допінгу для винесен-

ня подальших дисциплінарних санкцій, створення біологічного паспорта та ін.); роль і значення Всесвітнього антидопінгового агентства (Agence mondiale antidopage, АМА) під час формування списку заборонених речовин для використання спортсменами, що беруть участь у спортивних змаганнях, завдання інших учасників боротьби із вживанням допінгу, зокрема роль лікарів (терапевтів і фармацевтів). Розглядаються питання державного регулювання в цій сфері по галузях кримінального, цивільного і трудового права [9, с. 36–37].

Таким чином, спортивне право представляє собою самостійну галузь права, що регулюється відповідними джерелами права зі своїми особливостями, виокремлюючи свою методологію під час його дослідження та в учбовій дисципліні, само спортивне право, у свою чергу, можна поділити на загальну та особливу частину з відповідними навчальними програмами, виділяючи підгалузі професійного спортивного права (футбольне право, тенісне право, баскетбольне право тощо).

Ключові слова: спортивне право, галузь права, джерела спортивного права, методологія, учбова дисципліна, університет, викладання спортивного права.

Статтю присвячено обговоренню методології та визначенню джерел спортивного права, а також обговоренню становлення спортивного права як учбової дисципліни. Досліджуються питання організації та викладання спортивного права в Невшательському університеті (Швейцарія). Надано огляд змісту та спрямованості освітніх програм зі спортивного права.

Стаття посвячена обговоренню методології та джерел спортивного права, а також формування спортивного права як учбової дисципліни. Исследуются вопросы организации и преподавания спортивного права в Невшательском университете.

те (Швейцарія). Предоставлен обзор содержания и направленности образовательных программ.

The article is devoted to the discussion of sources and the methodology of Sport law as the complex field of law, and also forming of Sport law as an educational discipline. Organization and features of teaching of Sport law at the University of Neuchatel (Switzerland) are explored in the article. The review of the outline and orientation of the educational programs are given.

Література

1. Алексеев С.В. Международное спортивное право: [учебник] / С.В. Алексеев ; под ред. П.В. Крашенинникова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2008. – 895 с.

2. Василенко М.Д. Становлення спортивного права в Україні як галузі юридичної науки в контексті розвитку міжнародного спортивного права / М.Д. Василенко // Актуальні проблеми держави і права. – О. : Видавничий дім «Гельветика», 2017. – Вип. 78. – С. 34–40.

3. Алексеев С.В. Спортивное право России. Правовые основы физической культуры

и спорта: [учебник] / С.В. Алексеев ; под ред. П.В. Крашенинникова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2005. – 671 с.

4. Моргунов О.А. Адміністративно-спортивне право як підгалузь адміністративного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07. – Запоріжжя, 2013. – 18 с.

5. Сурилов А.В. Теория государства и права : [учеб. пособие] / А.В. Сурилов. – К.; О. : Вища школа, 1989. – 129 с.

6. Бехруз Х. Сравнительное международное право – актуальное направление правовых исследований / Х. Бехруз // Наукові праці Національного університету «ОЮА». – О. : Юридична література, 2015. – Т. 16. – С. 51–60.

7. International Center For Sport Studies. About CIES 2017. International Center For Sport [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cies.ch/en/cies/about-cies>

8. International Center For Sport Studies. About CIES education 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cies.ch/en/education/about-cies-education>

9. Master en Droit. Plan d'ütudes 2009–2010. Facultü de Droit de l'Universitü de Neuchstel [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www2.unine.ch>

